

Особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації

Сергій Сірий,
підполковник,
ад'юнкт Військового інституту
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

На межі XX і XXI століть сталися фундаментальні зміни у сфері міжнародної безпеки. Світова спільнота зустрілася з принципово новими викликами й загрозами. У багатьох регіонах світу спостерігається міждержавне суперництво, що загрожує спалахом локальних війн і воєнних конфліктів, які здебільши можуть мати форму збройного протистояння. У статті розглядаються основні особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації.

Глобальна геополітична, економічна, соціокультурна взаємодія на сучасному етапі характеризується „силовою домінантою” [20, с. 37]. Події в районі Перської затоки, а також в Югославії та Афганістані свідчать, що однополюсний світ став навіть небезпечнішим, ніж двополюсний у часи „холодної війни”. Наявність значної воєнної сили та демонстрація рішучості її використання в односторонньому порядку в будь-якому районі земної кулі розглядається як необхідна умова захисту інтересів національної безпеки США та поширення американського впливу в глобальному масштабі [14, с. 55]. Внаслідок розпаду такої супердержави, як СРСР, міжнародні відносини стали „певною мірою безальтернативними” [7, с. 7]. Всі держави світу, плануючи свої дії на міжнародній арені, мають враховувати тепер американський зовнішньополітичний курс. Прикметною ознакою постбіполярної системи міжнародних відносин стало зростання напруги, спричиненої одноосібним лідерством США в умовах глобальної взаємозалежності.

Формування якісно нової системи міжнародних відносин в умовах глобалізації поглиблює старі і створює нові проблеми та загрози у сфері міжнародної безпеки. Все більше країн втягуються у локальні війни і воєнні конфлікти. Існують серйозні підстави вважати, що нова світова війна у

разі її виникнення відбуватиметься в іншій формі, ніж попередні: з глобального біполярного зіткнення вона перетвориться на „перманентні збройні конфлікти, що охоплюють весь світ і ще більше виснажують його” [1, с. 96].

Історики підраховали, що за останні 5,5 тисячі років на Землі відбулося 15,5 тисячі війн і воєнних конфліктів (в середньому 3 війни на рік). За 15 років, з кінця XIX століття до Першої світової війни, було зареєстровано 36 війн і воєнних конфліктів (в середньому 2,4 на рік). За 21 рік між двома світовими війнами сталося 80 війн (4 на рік). З 1945 по 1990 рік відбулося 300 війн (в середньому 7,5 - 8 на рік). А за останні 10 років XX століття відбулося близько 100 війн і воєнних конфліктів (10 на рік) [2, с. 52].

Дослідженню локальних війн і воєнних конфліктів в контексті глобальних змін присвячено чимало наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних авторів (С. Бодрук, В. Золотарьов, М. Капітоненко, А. Клименко, В. Косевцов, С. Кульчицький, О. Маначинський, В. Мандрагеля, Г. Перепелиця, Є. Степанова, В. Смолянюк, П. Циганков та інші).

Враховуючи актуальність проблеми, автор статті ставить за мету проаналізувати й розкрити основні особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації.

За останні півтора десятиліття у всіх локальних війнах і воєнних конфліктах вирішальним фактором було не воєнне знищення противника, а його політична ізоляція та щонайпотужніший дипломатичний тиск на вище його керівництво. Якщо в минулому у боротьбі за поділ світу головну роль відігравала воєнна складова потуги держав, то в умовах глобалізації простежується тенденція до розширення сфер впливу невоєнними засобами. Йдеться про стратегію „непрямих дій”. Вона припускає досягнення перемоги без ведення (по можливості) збройної боротьби у звичайному розумінні і характеризується, передусім, комплексним використанням методів економічного та інформаційного тиску на противника у поєднанні з операціями спецслужб, військовими загрозами і демонстраціями військової могутності. У зв'язку з цим з'явився новий, але вже досить поширений термін – інформаційно-психологічне протиборство. Його сутність полягає в тому, що основні зусилля в боротьбі з ворогом спрямовані не на фізичне знищення засобів збройної боротьби, а, перш за все, на ліквідацію інформаційного ресурсу органів і систем управління держави, істотне послаблення воєнного потенціалу противника.

Події останніх десятиліть свідчать, що в політиці переважають силові методи боротьби, але вони не завжди дають бажаний результат. Такі методи спочатку використовуються опосередковано, шляхом демонстрації воєнної могутності держави, для того, щоб спонукати противника не вдаватися до збройної боротьби, примусити його капітулювати без війни. Звідси головна особливість міжнародного протиборства, локальних війн і

воєнних конфліктів кінця XX – початку XXI століття: комплексне використання соціально-політичних, економічних, дипломатичних, інформаційних та воєнних факторів для досягнення політичних цілей. В сучасних умовах ці „...форми боротьби набули більш цілеспрямованого і скоординованого характеру, збільшилися їх масштаби” [9, с. 227]. Це дозволяє зробити висновок, що розширився зміст і змінився характер локальних війн і воєнних конфліктів. Проте в забезпеченні воєнної безпеки все ще недооцінюються невоєнні засоби, що послаблює безпеку держав.

Локальні війни і воєнні конфлікти сучасності спричиняються двома різними тенденціями – „зіткненням цивілізацій” і боротьбою за природні ресурси. „Процес глобалізації створює безпрецедентні виклики у сфері безпеки, за своєю суттю він кардинально змінює всю світову ситуацію” [22, с. 408].

Глобалізація суттєво змінює уявлення про цивілізації і спонукає до нового бачення перспектив світового розвитку.

Одним із наслідків розпаду СРСР стало домінування західної цивілізації у всесвітньому масштабі. Змінилися глибина і характер проникнення структур техногенної західної цивілізації у фундаментальні основи інших, незахідних світів. Через міжнародні відносини, економічні взаємозв’язки (ТНК), культурну взаємодію і загальне інформаційне поле глобалізація стала активно впливати не тільки на хід подій в окремій країні чи в регіоні, але й, часом, на історичну долю народів, характер і форму їх цивілізаційного розвитку. „Одночасно з глобалізацією зростає у всіх країнах і значення ідентичності на рівні цивілізацій, а разом з нею – і можливість конфліктів на цивілізаційному ґрунті” [11, с. 577].

В опублікованій 1993 року статті „Зіткнення цивілізацій” С. Хантінгтон доводив неминучість конфліктів у період культурно-релігійного поділу світу. Він твердив, що головним наприкінці XX – початку XXI століття буде конфлікт між цивілізаціями. Вчений підкреслював, „що у світі, який народжується, головним джерелом конфліктів буде вже не ідеологія і не економіка. Найважливіші кордони, що розділяють людство, та переважні джерела конфліктів визначатимуться культурою. Нація-держава залишиться головною дійовою особою у міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики розгоратимуться між націями та групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів” [17, с. 33].

Завершення „холодної війни” С. Хантінгтон розглядає як початок формування нового світового порядку, заснованого вже не на ідеологічних протиріччях, а на спільності культур. Розбіжності між цивілізаціями досить суттєві, і вони поглиблюються. Найзначніші конфлікти розгоратимуться уздовж ліній розлому між цивілізаціями [17, с. 34 – 35]. Відтак, постає питання про взаємозв’язок і взаємодію найбільш

структурованих світових культур – західної (юдео-християнської) та ісламської.

Зіткнення цивілізацій можна розглядати на різних рівнях: глобальному, регіональному, локальному, місцевому, груповому і міжособистісному [13, с. 209]. Приміром, на глобальному рівні відбуваються лише функціональні зіткнення: антиталібська операція США та їх союзників в Афганістані (починаючи з 2001 року), антисаддамівська операція США та їх союзників в Іраку (2003 рік); на локальному рівні: війна між росіянами і мусульманами на Північному Кавказі (Чечня), боротьба між вірменами та азербайджанцями, між осетинами та інгушами, між сербами та албанцями в колишній Югославії; на місцевому рівні: терористична акція на Манхеттені; психологічний тиск провідних країн Заходу на Лівію, Сирію, Іран, Палестину. Ці події підтверджують насильницький характер відносин між західною та ісламською цивілізаціями, відображають глобальність протиріч і крайностей, реальність зіткнення двох світів – Сходу і Заходу.

Внаслідок науково-технічного прогресу, що є чинником економічної глобалізації, країни Заходу мають більшу військово-політичну і фінансово-економічну потугу. Вони залучають до коаліції більшість країн світу і насаджують власні демократичні цінності на основі технічних можливостей, впливають на зони і території, де домінує інша культура. „Глобалізація, що ґрунтується на науково-технічних засобах, трансформує суспільні відносини в більш конфліктні. Ініціатором цього конфлікту виступає Захід, агресивність якого ґрунтується на технічній і технологічній перевазі над Сходом” [3, с. 147].

Слід все ж зазначити, що головною причиною є не міжетнічне та міжрелігійне протистояння, а конкуренція певних соціально-економічних структур, організацій і регіонів.

Є підстави вважати, що технічний прогрес і потужні засоби інформації сприяють поширенню ядерних технологій. На світовій арені з'явилися нові ядерні держави (Індія, Пакистан, Північна Корея, Іран), які можуть використовувати свій потенціал з більшою вірогідністю, ніж традиційні члени „ядерного клубу” – США, Росія, Велика Британія, Франція, Китай. Вразливість перед більш потужними у військовому й економічному відношенні державами змушує менш потужні держави розвивати сучасні технології для оволодіння ядерною зброєю. Тільки вона, на їхню думку, може забезпечити певний рівень політичного впливу і „стратегічної недоторканності”, компенсуючи економічну неконкурентоспроможність [1, с. 126]. Отже, „...ядерна зброя може перестати бути „зброєю стримування” і перетвориться на вид бойового озброєння” [5, с. 69].

В цьому контексті зазначимо, що поява ядерної зброї призвела до розуміння політичною елітою ситуації, яка унеможливило досягнення політичних цілей у широкомасштабній ядерній війні. Проте ця зброя й досі

лишається інструментом політики держав і певних політичних сил і, ймовірно, може стати засобом збройного насильства (у будь-якому випадку – на локальному, тактичному рівні) [2, с. 53].

Джерела сучасних локальних війн і воєнних конфліктів у багатьох випадках приховуються в колоніальному минулому країн. В умовах глобалізації такі конфлікти можуть набувати найнебезпечніших форм [10, с. 11], зокрема, форми міжнародного тероризму. Неспроможність протистояти якісно сильнішому у військовому відношенні противнику змушує слабких гравців на міжнародній арені вишукувати асиметричні відповіді. Особливо рельєфно це проглядається у зв'язку з подіями 11 вересня 2001 року в США.

Тенденція до зростання тероризму є нині основною загрозою миру і безпеці. Для провідних країн Заходу згадані вище події, що провели межу між усталеним, безпечним життям їх громадян „до” і непередбачуваним і невизначеним „після”, означили нові виклики і загрози. Відповіддю на теракти стали „антитерорестичні операції”, з одного боку, проти країн, які підтримують міжнародний тероризм або є його осередками, а з іншого – проти інтернаціональних недержавних радикально налаштованих політичних рухів. Тож локальні війни і воєнні конфлікти у всьому світі так чи інакше є результатом втручання представників тих чи інших терористичних угруповань на користь однієї чи кількох сторін потенційного вогнища нестабільності. Судячи з усього, асиметрія дій протиборчих сторін стала ознакою локальних війн і воєнних конфліктів сучасності.

Характерною рисою локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації є те, що в них не завжди чітко визначений агресор, який виступає за збройне вирішення протиріч (недержавні інтернаціональні радикальні угруповання в Чеченській республіці, терористична мережа Аль-Каїда, ісламські політичні рухи в Іраку тощо). Інакше кажучи, „іншою” стороною воєнних конфліктів все частіше стають „недержавні актори – екстремістські релігійні течії і злочинні угруповання,.. транснаціональні злочинні синдикати, які проникають в різні структури, терористичні формування та етнокультурні клани” [18, с. 430].

Для сучасних локальних війн і воєнних конфліктів характерне й застосування різних видів військових формувань у збройному протиборстві. Уряди застосовують регулярну армію, сили державної безпеки, поліцію. Військові формування етносів, що прагнуть політичної незалежності, зазвичай є іррегулярними збройними загонами, сформованими переважно з представників даного етносу, добровольців з інших, етнічно споріднених соціальних прошарків або й найманців. У нових незалежних державах (наприклад, в Грузії, Молдові), де ще не було регулярних армій, уряди також використовували іррегулярні збройні формування [12, с. 384]. Дуже часто в локальних війнах і воєнних

конфліктах бере участь значна кількість нерегулярних військових формувань з незначним рівнем або й повною невідповідністю єдиному командуванню.

Отже, активна участь недержавних акторів в сучасних локальних війнах і воєнних конфліктах породжує ще одну їх особливість. Вони досить складно піддаються врегулюванню традиційними засобами дипломатії, до яких належать офіційні переговори і посередницькі процедури [24, с. 250]. Пояснюється це широким колом проблем, що впливають на перебіг цього зазвичай досить тривалого процесу. Велика кількість нерегулярних військових формувань, які беруть участь у збройному протистоянні, породжують питання, пов'язані з виявленням лідера та його легітимністю репрезентувати інтереси зацікавлених політичних рухів, а також спроможністю здійснювати ефективний контроль за виконанням досягнутих домовленостей.

Іншою тенденцією, яка нині є потенційним джерелом локальних війн і воєнних конфліктів, є боротьба (у прямій чи прихованій формі) за природні ресурси та шляхи доступу до них. Виснаження природних ресурсів, екологічні проблеми, зростання населення Землі (переважно у найменш розвинутих країнах) вимагають скоординованої діяльності міжнародної спільноти через відповідні інститути, які поки що не демонструють ефективності свого функціонування. Відтак, боротьба між країнами за забезпечення від можливої економічної та екологічної катастрофи стає пріоритетною і може набувати надзвичайно жорстоких, насильницьких форм. І в цій боротьбі, в умовах формування нової системи міжнародних відносин, провідні країни світу за браком „балансу сил” все частіше стають якщо не прямими, то опосередкованими учасниками локальних війн і воєнних конфліктів. „Серед основних протиріч і причин, що призводять до виникнення локальних війн і збройних конфліктів, які впливають на їх хід і результат, домінуючу роль відіграють інтереси високорозвинених держав...” [16, с. 34].

Локальні війни і воєнні конфлікти все менше стають міждержавними і все більше, по суті своїй, мають внутрішньодержавний характер. За підрахунками фахівців, у 1990 - 2004 роках тільки 4 з 57 конфліктів були міждержавними: Еритрея - Ефіопія (1998 - 2000 рр.), Індія - Пакистан (1990 - 1992 і 1996 - 2003 рр.), Ірак - Кувейт (1991 р.), Ірак проти США, Великої Британії і Австралії (2003 р.) [25 с. 121]. Із закінченням „холодної війни” межа між міждержавними і внутрішньодержавними конфліктами почала розмиватися.

За останні півтора десятиліття „...обмежені конфлікти внутрішнього інтернаціоналізованого характеру стали основним типом збройного протистояння...” [15, с. 86]. Під „інтернаціоналізацією” слід, ймовірно, розуміти не тільки пряме втручання сил іноземних держав на боці одного з учасників внутрішнього збройного конфлікту, але й увесь комплекс

міжнародних зусиль, спрямованих на його врегулювання, включаючи посередництво між конфліктуючими сторонами.

Що стосується кризового врегулювання, то найбільшою небезпекою є не стільки зростання внутрішньодержавних конфліктів, скільки підвищення їх дестабілізуючого потенціалу. Сучасні конфлікти поєднали в собі найнебезпечніші риси як міжнародних, так і внутрішньодержавних конфліктів. Однією з них можна вважати можливість їх прискореної ескалації – як вертикальної (посилення рівня інтенсивності конфлікту), так і горизонтальної (поширення конфлікту на інші країни і регіони).

В умовах комплексних загроз, створених конфліктами, гуманітарна ситуація в конфліктних зонах істотно погіршилась, а кількість жертв серед цивільного населення зросла. Порівняно швидко інтернаціоналізацію внутрішньодержавних протиріч на межі ХХ – ХХІ століть слід розглядати як один з проявів загальносвітової тенденції глобалізації – зростання глобальної взаємозалежності, посиленої етнополітичним перерозподілом, який супроводжується розпадом біполярної системи [15, с. 86, 91, 92].

Необхідно зазначити, що під час локальних війн і воєнних конфліктів відбуваються суттєві зміни характеру діяльності міжнародних організацій, перш за все – ООН: „Усвідомлення того, що у світі, де ступінь взаємозалежності постійно збільшується, національні структури все менше здатні вирішувати проблеми міжнародного характеру...” [19, с. 227].

У зв'язку із завершенням стратегічного протистояння супердержав нині країни з різним державним устроєм і традиціями можуть об'єднуватися вже не за ідеологічними принципами, а з позицій захисту загальногуманітарних цінностей і міжнародної, а відтак і національної безпеки. Це призвело й до трансформації і розширення функцій ООН та її інститутів в діапазоні від раніше переважно дипломатичних заходів до все більш зростаючого воєнного елемента в запобіганні, врегулюванні конфліктів і здійсненні над ними міжнародного контролю. Таке масштабне застосування військово-силових акцій здійснювалося, зокрема, під час відновлення суверенітету Кувейту 1991 року, під час відновлення статусу законного уряду Гаїті 1994 року, а також в Боснії і Герцеговині.

Як бачимо, монополарний період у міжнародних відносинах характеризується активізацією діяльності і швидким зростанням кількості міжнародних і гуманітарних операцій з підтримання миру та втручанням у локальні війни та воєнні конфлікти інших сторін під егідою ООН. У перспективі ООН може зосередити свої зусилля на запобіганні конфліктів, встановленні і підтриманні миру.

На нашу думку, вченим слід більше уваги сконцентрувати на проблемі спрямованості локальних війн і воєнних конфліктів, способів ведення цієї боротьби. Це обумовлюється багатьма факторами, серед яких, зокрема, трансформація характеру міжнародних відносин після завершення „холодної війни” та динамічний розвиток воєнної справи.

На межі тисячоліть людство увійшло в еру високотехнологічних локальних війн і воєнних конфліктів, яка характеризується тенденцією до нарощування переважно якісних показників засобів збройної боротьби. Значного поширення набуло застосування нового покоління високоточних засобів збройної боротьби, що проілюструвала, зокрема, війна 1991 року у Перській затоці, коли багатонаціональні сили застосували близько сотні новітніх бойових систем, тоді як у попередніх локальних війнах і воєнних конфліктах використовувалися тільки одиниці принципово нових видів зброї [4, с. 21]. Якщо ж порівняти співвідношення застосування високоточної зброї у війнах 1991 – 2003 років, то воно вражає, оскільки зросло з 6,5 % до 68 % [8, с. 279]. На думку американських вчених, це протиборство слід вважати останньою війною індустріальної епохи [6, с. 16].

Розпочалася нова епоха війн – епоха високих технологій. Провідні країни світу досягли небувалих у воєнному відношенні результатів завдяки появі нових елементів збройної боротьби і перенесенням її в навколосемний простір. Космічні засоби відіграли значну роль у підготовці та забезпеченні бойових дій та управлінні ними 1999 року в Югославії, 2001 року – в Афганістані, 2003 року – в Іраку. В цих операціях було завдано ефективного ураження противнику, але набагато менше використовувалась зброя, застосування якої призводить до великих людських втрат, руйнування інфраструктури та негативних екологічних наслідків.

Отже, воєнна перемога в сучасних війнах і воєнних конфліктах можлива завдяки діям з позиції силового тиску, для чого необхідно мати вирішальну технологічну перевагу над противником, перш за все – в наукоємних видах зброї. Країни, що володіють нею, отримали велику військову перевагу над ворогом, який залишається на індустріальному рівні розвитку суспільства і на озброєнні має традиційні типи зброї. Це засвідчують, зокрема, втрати сторін. Так, під час повітряно-наземної стратегічної операції „Буря в пустелі” 1991 року коаліційні багатонаціональні сили із 800-тисячного угруповання втратили до 300 чоловік вбитими, 600 – пораненими і до 50 такими, що зникли безвісти. Вони втратили 69 бойових літаків і 28 гелікоптерів різного призначення. Втрати противника становили 1,8 мільйона чоловік, 3,8 тисячі танків, близько 2,9 тисячі гармат і мінометів, до 360 бойових літаків, всі кораблі. Ще більш вражаючу воєнну перевагу отримали війська антиіракської коаліції у війні 2003 року. Чисельність її військ складала понад 255 тисяч військовослужбовців, іракська армія – до 1,1 мільйона. Втрати (відповідно) – 161 чоловік та кілька тисяч чоловік [21, с. 474, 476, 477].

Ці факти свідчать, що ніколи раніше в історії локальних війн і воєнних конфліктів такі масштабні напади не супроводжувалися такими порівняно незначними жертвами.

Отже, характерною рисою локальних війн і воєнних конфліктів є те, що в них змінюються умови досягнення перемоги. У воєнній теорії і практиці розвинених країн домінуючим стає принцип досягнення військово-політичних цілей за мінімальних людських і матеріальних втрат зі своєї сторони.

Процеси глобалізації позначаються і на модернізації основних концепцій воєнної стратегії. За використання новітніх інформаційних технологій, поряд з політичним, матеріальним насильством, застосовується й духовне – у вигляді „інформаційних війн”, тісно пов’язаних з терміном „інформаційна зброя”, головними елементами якої є інформаційні технології та інформаційні процеси, що застосовуються під час ведення традиційних війн або в можливих „інформаційних війнах”. Останні можуть вестись в інформаційній сфері і охоплювати майже всю сукупність завдань у політичній, економічній, технічній і воєнній галузях. Однак небезпечність та різноманітність каналів впливу інформаційної зброї призводить не тільки до зростання воєнної могутності розвинених країн, але й змінює весь стратегічний аспект глобального та регіонального балансу сил. Не виключено, що в найближчому майбутньому застосування інформаційної зброї може стати підставою для розв’язання (як відповідь на нетрадиційний виклик) локальних війн і воєнних конфліктів із застосуванням традиційних засобів ведення війни [23, с. 148].

Можна передбачити докорінну зміну традиційних форм і способів збройної боротьби, утвердження пріоритету концепції інформаційної війни. Підтвердженням цього є те, що всі останні локальні війни і воєнні конфлікти із застосуванням засобів інформаційної зброї відбувалися в інформаційному просторі. Цей вид зброї значно переверщує звичайні її види за своїми руйнівними можливостями. Від інформаційної зброї, на відміну від звичайної, практично неможливо захиститися, тому врахування морально-психологічних факторів щодо її застосування має посісти провідне місце у концепціях як національної, так і міжнародної безпеки. Не випадково США щороку витрачають на інформаційні технології тільки з федерального бюджету приблизно 38 мільярдів доларів, з яких близько 20 мільярдів складають витрати військового відомства. І це без врахування десятків мільярдів доларів, що витрачаються на бортові системи управління супутників, ракет, літаків, танків і кораблів [23, с. 79].

Відтак, розвиток інформатизації не тільки прискорює розвиток цивілізації, але й породжує комплекс негативних міжнародно-політичних наслідків. Інформаційна зброя стає дестабілізуючим фактором міжнародних відносин, головним джерелом нестабільності.

Судячи з усього, нині, враховуючи зазначені особливості локальних війн і воєнних конфліктів, взаємозалежність і взаємопов’язаність у світі, який, попри глобалізацію, зберігає фундаментальні протиріччя та безліч

неврегульованих проблем, можна прогнозувати продовження в різних формах багатьох тривалих локальних війн і воєнних конфліктів та появу нових, ще більш небезпечних.

Література:

1. **Белорус О. Г., Лукьяненко Д. Г.** Глобализация и безопасность развития: Монография. – К.: КНЕУ, 2002. – 789 с.
2. **Бодрук О. С.** Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: Монографія. – К.: НІПМБ, 2001. – 300 с.
3. **Будз В.** Техніка як чинник глобального міжцивілізаційного конфлікту // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій. Матеріали науково-практ. конф. – К.: Нац. акад. упр., 2003. – 329 с.
4. **Вороб'єв І. Н.** Какие войны грозят нам в будущем веке // Военная мысль. – 1997. – №2. – С. 18 – 24.
5. **Голобуцкий А. П., Шевчук О. Б.** Судный век: Информатизация, глобализация, терроризм и ближайшее будущее человечества. – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2004. – 96 с.
6. **Гулин В. П.** О новой концепции войны // Военная мысль. – 1997. – № 2. – С. 13 – 17.
7. **Давыдов Ю. П.** США: меняющееся видение меняющихся угроз // США, Канада: экономика, политика, культура. – 2004. – № 10. – С. 3 – 22.
8. **Маначинский А. Я.** Ирак: тайные пружины войны. – К.: Изд. дом „РУМБ”, 2005. – 416 с.
9. **Мандрагеля В. А.** Причины та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз: Монографія. – К.: ЄУ, 2003. – 570 с.
10. **Насиновский В. Е.** Вооружённые конфликты: поиск решений. – М.: Объединённая редакция МВД РФ, 1996. – 128 с.
11. **Пантин И. К.** Глобализация и судьбы цивилизации // Человек. Наука. Цивилизация. К семидесятилетию академика В. С. Стёпина. – М.: Кантон+, 2004. – 816 с.
12. **Перепелиця Г. М.** Конфлікти в посткомуністичній Європі: Монографія. – К.: ПЦ „Фоліант”, 2003. – 432 с.
13. **Свистунов С.** Функціональне зіткнення цивілізацій // Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій. Матеріали науково-практ. конф. – К.: Нац. акад. упр., 2003. – 329 с. – С. 208 – 212.
14. **Сохін О. О.** Біологічні та соціальні детермінанти в еволюції воєн // Наука і оборона. – 1999. – № 4. – С. 51 – 56.
15. **Степанова Е. А.** Интернационализация локально-региональных конфликтов // Международная жизнь. – 2000. – № 11. – С. 83 – 94.
16. **Толубко В. Б., Бут Ю. І., Косевцов В. О.** Основні закономірності сучасних локальних війн та збройних конфліктів. – К.: НАОУ, 2002. – 68 с.
17. **Хантингтон С. П.** Столкновение цивилизаций // ПОЛИС

Политические исследования. – 1994. – № 1 – С. 33 – 48.

18. **Цыганков П. А.** Теория международных отношений: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2003. – 590 с.

19. **Шейко В. М.** Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.): Монографія.: В 2 т. – Х.: Основа, 2001. – Т. 1. – 520 с.

20. **Яновский Р. Г.** Социальная динамика гуманитарных перемен: Социология шанса для России на достойную и безопасную жизнь её народов. – М.: Издательство ЗАО „Книга и бизнес”, 2001. – 424 с.

21. Война и мир в терминах и определениях. Под ред. Д. О. Рогозина. – М.: „ПоРог”, 2004. – 624 с.

22. Грани глобализации, трудные вопросы современного мира. Под ред. А. Б. Вебера. – М.: Горбачёв-фонд, 2003. – 592 с.

23. Інформаційна безпека держави у контексті протидії інформаційним війнам: Навчальний посібник. За ред. В. Б. Толубка. – К.: НАОУ, 2004. – 176 с.

24. Международные отношения: социологические подходы. Рук. авт. кол. П. А. Цыганков. – М.: Гардарики, 1998. – 352 с.

25. SIPRI Yearbook 2005. – Oxford University Press, 2005.